

УДК 2:001.8

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ «РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР»

Олена Бортнікова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра релігієзнавства,
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

На засадах парадигми генетичного структуралізму, в основі якої лежить масштабне дослідження соціального простору П. Бурдьє та В. Діла, розглянуто методологічні конструкти дослідження функціонування релігії у соціумі. Систематизовано методологічні вимоги, яких необхідно дотримуватися під час дослідження соціального простору, зокрема й релігійного.

Ключові слова: релігія, релігійний простір, методологічний конструкт, генетичний структуралізм.

У результаті впливу різних інтеграційних форм суспільного розвитку сучасні релігії зазнають якісних змін, які призводять до трансформації релігійного простору, що стає причиною його реструктуризації. Дискусії і дебати, які постійно відбуваються у філософському, релігієзнавчому та теологічному дискурсі щодо інтерпретації суспільного процесу крізь призму релігійного чинника, свідчать як про особливу актуальність і нагальність цієї проблеми, так і про кризу універсального пояснювального інструментарію і соціальних практик взаємодії релігії та політики. Особлива гострота зазначеної проблематики є постійною у суспільній свідомості, у теоретичних побудовах, створює різні політичні та ідеологічні прецеденти.

Дослідження, що пов'язані з аналізом розвитку релігійного простору як концепту новітніх тенденцій у вивченні релігійного феномена, передбачають залучення схем просторового аналізу буття релігії у суспільстві [4–6]. Сучасний дискурс соціального і релігійного простору в наукових колах західних дослідників залучає до обговорення праці таких науковців, як Е. Дюркгейм [3] та А. Лефевр [9]. Теоретичні надбання цих авторів, які працювали окремо у межах різних теоретичних напрямів, тим не менш зазнають узагальнення у синтетичних надбудовах сучасного дослідника релігійного простору В. Діла [8]. Крім того, значними у сфері сучасного соціологічного дослідження є праці П. Бурдьє [1], який присвячує вивченню релігійного простору значну увагу у своїй теорії соціальних полів. Водночас, незважаючи на те, що різними фахівцями проблемі розробки та вдосконалення методології функціонування релігії у соціумі приділялося достатньо уваги, багато загальнофілософських і методологічних аспектів залишилися поза увагою. Унаслідок цього навіть розробка методологічного конструкту перебуває на початковій стадії.

Метою статті є концептуальний аналіз методологічного конструкту генетичного структуралізму дослідження функціонування релігії у соціумі, в основі чого лежить масштабне дослідження соціального простору П. Бурдьє та В. Діла.

Соціальний світ уявляється як похідний від соціального простору, виходячи із принципів поділу та розподілу сукупності активних властивостей (індивідуальних і колективних) агентів. Ідеться про властивості, здатні додавати агентам сили та влади, що розуміється у найзагальнішому вигляді як здатність досягати результатів. Соціальний простір

є співвідношенням цих сил. Проте сила не має самостійності, а завжди позначає властивості соціальної структури. Звідси слідує методологічні вимоги, яких необхідно дотримуватися під час дослідження різних полів.

1. Поле (як автономна частина соціального простору) конституюється специфічною силою (або силами). Саме ця сила (сили) забезпечує цілісність поля як предмета дослідження.

2. Безліч відмінностей активних властивостей, притаманних індивідуальним і колективним агентам, є безпосереднім проявом конфігурації сили, що конституює це поле.

3. Структура позицій є структурою «джерел» сили.

4. Силу або силові відносини треба розуміти як об'єктивну соціальну структуру, а смислові відносини належать до сфери суб'єктивних соціальних явищ.

5. Соціальна дійсність структурована, по-перше, з боку соціальних відносин (які існують об'єктивно, тобто незалежно від свідомості і волі агентів), які об'єктивувались у розподілах різноманітних капіталів як матеріального, так і нематеріального характеру, по-друге, з боку уявлень людей про соціальні структури і про навколишній світ загалом, що чинять зворотну дію на первинну структуру.

6. Концепція подвійної структуризації включає комплекс уявлень, які відображають структуру соціальної дійсності. Генезис є встановленням причинно-наслідкових зв'язків у соціальній дійсності: існують об'єктивні структури, які вирішальним чином впливають на сприйняття і мислення індивідів. Структурний аспект полягає у тому, що все в соціальній дійсності розподілене та структуроване. По-перше, соціальні відносини нерівномірно розподілені у просторі та часі. По-друге, агенти нерівномірно розподілені між соціальними структурами – не всі (індивідуальні і колективні) агенти і не в один і той самий час беруть участь в одних і тих самих соціальних відносинах. По-третє, об'єктивація соціальних відносин також є нерівномірно розподіленою між (індивідуальними і колективними) агентами.

7. Наука повинна виявляти глибоко приховані структури різних «галузей», з яких складається соціальна дійсність, а також механізми з її відтворення та виробництва. Особливість соціальної дійсності полягає у тому, що структури, які оформлюють її, ведуть «подвійне життя». Вони існують, по-перше, як «реальність першого порядку», що сприймається через розподіл умов, які об'єктивувалися, та передумов практик; по-друге, як «реальність другого порядку», що існує у соціальних уявленнях, у практичних схемах, тобто як символічна матриця практик агентів. Це означає, що соціальна дійсність стає символічною системою за допомогою властивостей (соціальних об'єктів) і їх розподілу.

Таким чином, соціальна дійсність як «реальність першого порядку» аналізується в аспекті «соціальної фізики» як зовнішня об'єктивна структура, вузли і зчленування якої можуть спостерігатися, вимірюватися, «картографуватися». Суб'єктивний же погляд на соціальну дійсність як на «реальність другого порядку» припускає, що необхідно взяти за предмет і саму об'єктивну реальність, і її сприйняття, включаючи всі можливі перспективи і погляди, які є в агентів щодо цієї реальності залежно від їхньої позиції у соціальному просторі. «Соціальний простір» є концептуальним вираженням тези П. Бурдьє про те, що соціологія є соціальною топологією [2]. Питання про топологічну структуру соціальної дійсності стає питанням про «гуг-буття» соціальних феноменів, про простір відносин, що визначають подію соціологічної істини.

Нами проведено аналіз змісту основних методологічних конструктів, що розкривають сутність релігійної діяльності та її взаємодію з владними силами та об'єднаннями людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства загалом з метою реалізації свого потенціалу, підтримання або

поліпшення своїх позицій, досягнення певних цілей у релігійній сфері. Новітніми тенденціями у вивченні релігійного феномена є залучення схем просторового аналізу буття релігії у суспільстві. Це відбувається у взаємозв'язку зі зростаючим інтересом до фактора простору в науковій думці.

На підставі принципу диференціації локальних просторових форм релігії уявляється можливим виокремити такі структурні рівні релігійного простору:

- 1) простір релігійних територіальних систем або географії релігії (як співвідношення територіальних сфер впливу основних церков, сект, нетрадиційних культів і нових релігій);
- 2) релігійний простір як форму соціального життя;
- 3) релігійний простір символічної системи (сакральний, конфесійний).

Розглянемо особливості визначення базових термінів із дослідження релігійного простору. Поняття «релігійний простір» є надзвичайно багатоплановим. Тому не дивно, що воно у різні часи і в різних наукових теоріях тлумачилося по-різному. Запропоноване автором трактування релігійного простору є синергетичним за своїм характером і змістом, оскільки наполягає не тільки на врахуванні взаємозалежності та узгодженості структурних змін релігійних феноменів, а й розглядає їх як системні, внутрішньо організовані об'єкти у просторі та часі. у цій моделі релігійний простір є складною і багаторівневою системою, в основі структури якої лежить духовно-практична діяльність, яка самоорганізовується на основі зовнішніх і внутрішніх параметрів. Отже, синергетичний підхід до розуміння релігійного простору дає змогу вивчити не тільки багаторівневу будову і сутність зазначеної системи, а і є основою для розробки методологічної бази досліджень ролі та значення структурних сил між полями влади, суспільства і релігії.

Простір релігійних територіальних систем. Тривалий час термін «релігійний простір» у межах географії релігії розглядався як співвідношення територіальних сфер впливу основних релігій [6]. Автор визначає релігійний простір як порядок взаєморозташування і взаємодії релігійно орієнтованих цивілізацій, держав, регіонів (із традиційними системами релігійних цінностей і специфічним догматизмом), межі яких визначаються соціокультурними, релігійними та політичними чинниками.

Релігійна сфера – це елемент (або підсистема) релігійного або культурного ландшафту – геокультурного простору. Із позицій загальної концепції географічного простору регіональний геокультурний простір є інтегральною природно-суспільною геосистемою, у якій взаємодіють природні і геокультурні геосистеми. До останніх зараховують і елементи релігійної сфери – невід'ємну частину більшості розвинених культурних ландшафтів. у релігійній сфері виявляються традиційні та інноваційні, матеріальні і духовні прошарки, простежуються вертикальні (ієрархічні) та горизонтальні (територіальні) зв'язки між ними. Вертикальні зв'язки зумовлюють підпорядкування конфесій, а територіальні зв'язки – організацію конфесій за територією, яка зазвичай корелює із сіткою державного адміністративно-територіального розподілу.

У науковій думці існують різні підходи до складових простору релігійних територіальних систем [7]. Отже, узагальнено ця структура складається із:

- 1) релігійної спадщини, яка закладена в етнічній, соціальній і територіальній самоідентифікації людей, та історичної релігійної пам'яті, яка існує у вигляді цінностей. Вона готова виявитись у будь-який момент, особливо у складних та конфліктних ситуаціях життя суспільства й окремої людини. Завдяки історичній пам'яті релігії відроджуються після десятиліть забуття;

- 2) релігійного «базису», який включає активну частину віруючих і різні форми їх об'єднань, є основою релігійної підсистеми. Сюди входять об'єднання віруючих (співто-

вариства єдиновірців) для спільної культової і некультової діяльності (релігійні братерства (сестринства), общини милосердя тощо), релігійні центри (приходи, церкви, монастирі);

3) релігійної «надбудови», яка включає органи управління релігійними об'єднаннями, що спрямовані на збереження основ віросповідання, відтворення ієрархічної і кадрової вертикалі, забезпечення церковного суду. Це найбільш динамічна частина кожної конфесії, вона багато в чому залежить від активності релігійних лідерів.

Релігійний простір як форма соціального життя. Релігії (віровчення яких є зафіксованими в особливих документах – священних текстах та книгах), як правило, мають організаційні структури, що оформилися. Вони не стоять осторонь від органів влади, а взаємодіють із ними. Більш того, релігійні структури пов'язані з просвітницькою і освітньою діяльністю, виконуючи конструктивні функції у суспільному житті.

Релігійна сфера, хоча і пов'язана з іншими сферами суспільного життя, відносно самостійна у своєму функціонуванні і розвитку. Динамічні не тільки носії релігійної свідомості, а й матеріальні об'єкти, організації, суспільні інститути – все те, що безпосередньо або опосередковано бере участь у відтворенні культури.

Носії віри (групи людей), об'єкти, інститути та явища, прямо або побічно пов'язані з обслуговуванням і відтворенням релігійної сфери, з релігійною символікою, утворюють територіальні поєднання елементів релігійної сфери (релігійні територіальні системи).

У межах структурно-функціонального аналізу досліджується релігійний простір як форма соціального життя; структурні рівні релігії і їхня кореляція з суспільним простором. Релігійний простір як форма соціального життя інтерпретується так: 1) релігійний простір – це сукупність взаємодіючих релігійно орієнтованих держав; 2) релігійний простір є територією держави, завданням якої є: а) забезпечення безпеки, що вимагає розробки державної стратегії зміцнення геостратегічних конфесійних зон і вибухонебезпечних у релігійному плані регіонів; б) узгодження державно-релігійних інтересів і контроль центру за діяльністю релігійних суб'єктів для збереження стійкості держави і зміцнення її безпеки; 3) релігійний простір зумовлюється як геополітична мета акторів суспільного процесу, що визначають внутрішню і зовнішню політику держави, принципи і механізми функціонування релігії у соціумі [2].

Автор вважає, що зміни, які відбуваються у структурі релігійного простору, зумовлені існуванням універсального коду – релігійної домінанти. у релігійній домінанті сконцентровано весь досвід, закладений генетично у пам'яті людства. Якщо релігійна домінанта була одного разу закладена у пам'яті людства, то за певних умов вона навіть через багато років відновлюється у пам'яті і «береться до роботи». Релігійна домінанта є регулятором соціальної та політичної активності екзистенціального політизування релігії. Існують колективні й індивідуальні релігійні домінанти. Людина є носієм індивідуальної релігійної домінанти, спрямованої на формування персонального релігійного досвіду, який ґрунтується на власних релігійних уявленнях або на релігійному досвіді народу. Етнос володіє колективною релігійною домінантою, яка зберігає культурний генофонд народу, але екстраполюється у межах політики. Політична рефлексія релігійної домінанти виявляється як своєрідні політичні комплекси і політичні інститути. Колективна домінанта є стійким утворенням, що має стійку тенденцію до збереження у релігійному просторі, відіграє значну роль у процесі політизування релігії, володіючи консолідуючим та дестабілізуючим потенціалом.

У суспільних системах роль головного центру історично відігравала держава (а церква – у духовно-культурній сфері життя суспільства). Тому як центр інституціональної системи доцільно розглядати органи держави, що історично змінювались як за формою,

так і за функціями забезпечення державно-конфесійних відносин. Зміни, що проявлялись у способах впливу на суб'єктів забезпечення державно-конфесійних відносин в історичному часі у національних державах, дають змогу простежити еволюцію структур релігійного простору окремих країн і особливості їх функціонування.

Релігійний простір символічної системи. Виокремлено три основних методологічних конструкти, що розкривають сутність функціонування релігії у суспільстві. Відповідно, сьогодні їхній зміст та узагальнення дають підстави для розвитку і з'ясування ролі в публічній політиці, що пов'язана з поступом українського суспільства, процесами реформування, зокрема у гуманітарній, а також економічній, політичній та соціальній сферах. Обґрунтуємо наші припущення.

Структура символічної системи охоплює: 1) релігійний інтерес (вигода здобувається із релігійних практик як виробництво, розподіл і вживання визначеного типу спасіння; отже, здатність зміцнити матеріальну та символічну владу з метою мобілізації групи, страти, класу); 2) система релігійних уявлень і практик (виправдовування домінуючого становища та як віра підлеглих у легітимність господарювання).

Соціальні функції символічної системи виникають на принципах, які конструюють досвід, що не вважають проблемою для обговорення, оскільки все приймається на віру; ефект легітимізації (узаконення) як систему схем діяльності та оцінки, як норми релігійної моралі.

Релігія як символічна система релігійного простору бере на себе ідеологічну функцію (практичну і політичну) з метою легітимізації усього того, що виправдовує, узаконює становище певної групи, страти, класу в соціальній структурі. Ця функція розрізняється за становищем групи, страти, класу як у структурі соціальних відносин, так і у поділі релігійної праці. Динаміка змін у релігійній ідеології полягає у відносинах конкуренції та угоди.

Вивчення релігійного простору України в рамках цього підходу неможливе без занурення у сакральний контекст життя. Сфера релігії може розглядатись як простір (або поле) внаслідок того, що є диспозицією різних акторів, між якими виникають упорядковані й інституціонально оформлені зв'язки, що динамічно змінюються.

Якщо конкуренція характеризує відносини між виробниками релігійності (як символічний продукт) – конфесіями та релігійними організаціями, то угода є продуктом консенсусу між виробниками і споживачами релігії. Інакше кажучи, інститут священства та паства досягають домовленостей щодо того, які символічні блага будуть легітимізовані й абсолютизовані в межах конкретної форми виробництва релігійності.

Церковна практика або релігійна ідеологія здатні виробляти дію релігійної мобілізації. Умовою символічної ефективності релігійних практик та уявлень є віра. Особливістю релігії як сфери виробництва символічних благ є абсолютизація відносності. Випадково сформований набір символічних благ підноситься і транслюється релігійними інститутами як абсолютно правильний і єдино можливий. Відповідно зміна в соціальній структурі суспільства і переорієнтація діяльності релігійних інститутів на нові сегменти соціального простору викликають зміну в способах легітимізації символічного капіталу і в самому його змісті.

Таким чином, конфігурація структури відносин, що конституюють релігійний простір символічної системи, багато в чому визначається забезпеченням конкурентності різних груп інтересів між полем влади, полем релігії і суспільним полем.

Отже, у статті показана й обґрунтована принципова можливість застосування схем просторового аналізу функціонування релігії у суспільстві. Трактуювання релігійного про-

сторю є синергетичним за своїм характером і змістом, оскільки здійснює синтез наукових доробок щодо використання основних методологічних конструктів його вивчення.

Доведена перспективність інтеграції (на концептуальному і методологічному рівнях) науки державного управління та релігієзнавства, що створює оптимальні умови для комплексного вивчення релігійного простору держави як об'єкта проведення державної політики щодо релігії і церкви.

Методологічним конструктом релігійного дискурсу є сукупність комунікативних дій або подій, спрямованих на передачу, збереження і розвиток релігійних уявлень та врахування взаємозалежності й узгодженості структурних змін релігійних феноменів, розгляду їх як системи, що внутрішньо організована у просторі та часі.

Специфіка сучасної ситуації в Україні полягає у тому, що пострадянський релігійний простір опинився слабоструктурованим, розвиваючись, по суті, в умовах відсутності якого-небудь контролю з боку державних структур. Здатність сформулювати і дати назву тому, як діють підсистеми релігійного простору, виразити це структурно, визначити механізми нейтралізації загроз у релігійній сфері за надзвичайних ситуацій є важливим завданням науки. Перспективним можна назвати такі наукові напрями осмислення факторів, які формують соціальну схильність індивіда і групи виражати релігійні, моральні, політичні настрої, що існують у прихованому вигляді в релігійному просторі.

Список використаної літератури

1. Бурдые П. Генезис и структура поля /П. Бурдые //Социальное пространство: поля и практики. – СПб. :Алетейя, 2007. – С. 7–74.
2. Дринова Е.М. Онтологические основания этно-конфессионального пространства :[монография] /Е.М. Дринова. – Волгоград :Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2006. – 224 с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение /Э. Дюркгейм. – М. :Канон, 1995. – 352 с.
4. Крячко В.І. Релігійний простір і етнічність: ознаки взаємодії /В.І. Крячко //Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна». – 2013. – Вип. 7. – С. 136–144.
5. Решетняк О.М. Релігійний простір України: зміна світоглядних орієнтирів від язичництва до християнства /О.М. Решетняк //Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія, психологія, педагогіка». – 2007. – № 27–28. – С. 87–90.
6. Сафронов С.Г. Структура и особенности современного религиозного ландшафта / С.Г. Сафронов //Проблемы расселения: история и современность. – М. :Ваш Выбор, ЦИРЗ, 1997. – С. 71–75.
7. Шкурова Е.В. Теоретико-методологические основания исследований религиозного поля /Е.В. Шкурова //Трудовые профсоюзы. Общество. – 2007. – № 4. – С. 95–99.
8. Deal W.E. Discourses of Religious Space /E. William Deal [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.cwru.edu/artsci/rlgn/deal/aar2003/discourse-space.htm>.
9. Lefebvre H. La production de l'espace /H. Lefebvre. – Paris :Anthropos, 1974. – P. 83–96.

**PHILOSOPHICAL-METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES
OF THE CATEGORY “RELIGIOUS SPACE”**

Olena Bortnikova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Religious Studies
Volodymyrska Str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

On the basis of genetic structuralism paradigm, which is based on large-scale study of social space of P. Bourdieu and W. Deal, there was done the methodological research of constructs functioning of religion in society. Methodological requirements were systematized to be followed in the study of social space, including religious one.

Key words: religion, religious space, methodological construct, genetic structuralism.